

МОТИВ СВОБОДИ-ЧЕРЕЗ-СТРАЖДАННЯ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (ПСИХОТИПОЛОГІЯ ОБРАЗІВ ПРОМЕТЕЯ Й ІСУСА ХРИСТА)

У сприйнятті Лесі Українки постаті Прометей і Ісуса Христа уособлюють дві моделі свободи-через-страждання, що репрезентують різні вектори людської культури і свідомості та поведінкові типи особистості. Поняття свободи письменниці переносить із площини моральної (мотив богоборства) у площину екзистенційну (мотив богорівності), і ця зміна акцентів корелює в її творчості з неоромантичним ідеалом "суверенної" особистості.

Ключові слова: Прометей, Ісус Христос, свобода-через-страждання, психотип особистості, богоборство, богорівність, неоромантичний ідеал, "суверенна" особистість.

Lukash Skupeyko. Motive of Freedom through Suffering in Works by Lesya Ukrayinka (Psychotypology of Prometheus' and Jesus Christ's Images)

In the perception of Lesya Ukrainka, the figures of Prometheus and Jesus Christ are embodied in two models of freedom through suffering, representing different vectors of human culture and consciousness and psycho-behavioral personality types. The writer transfers the notion of freedom from sphere of morality (the motive of challenging God) to existential sphere (the motive of equality with God), and this change of emphases correlates in her work with the neo-romantic ideal of 'sovereign' personality.

Keywords: Prometheus, Jesus Christ, freedom through suffering, psychotype of personality, challenging God, equality with God, neo-romantic ideal, 'sovereign' personality.

Свобода – одне з основних понять художньої картини світу Лесі Українки. Свобода соціальна, національна, культурна, індивідуальна, духовна, екзистенційна... Свобода думки, волі, учинку, вибору, внутрішня свобода... Одне слово, свобода в усьому обширі своїх значень і виявів. І все це так чи так дотичне до її персонажів, думок і висловлювань, зрештою – усього життя авторки.

Звісно, Леся Українка не була в цьому першовідкривачем: мотив свободи виразно звучить у творчості Т. Шевченка, І. Франка й інших українських письменників. Але в них поняття свободи, сказати б, конкретизоване: приміром, Т. Шевченко ратував за визволення "малих отих рабів німих" із кріпацької неволі; у реалістичній літературі (І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко періоду повісті "Борислав сміється" та ін.) ця тема трактується як боротьба проти соціального поневолення. Зрештою, в усіх цих та інших випадках (Б. Грінченко, О. Кониський, Олена Пчілка, М. Старицький та ін.) постійно звучав як провідний мотив національного визволення.

У Лесі Українки принципово інший підхід до тлумачення свободи, і на цю "іншість", слід думати, мали вплив щонайменше два чинники:

1. У пошуках ідеалу свободи Леся Українка апелювала не до української традиції, а передусім до європейського романтизму; він відкриває самотність людської особистості та розглядає її свободу як найвищу цінність. Відчуття своєї унікальності й всемогутності ставить романтичного героя в опозицію до світу, і це протистояння породжує цілий комплекс трагічних настроїв. Адже шлях до досконалості і свободи – це боротьба і страждання. На мою думку, саме цей мотив свободи-через-страждання стає тим відправним пунктом, від якого відштовхується Леся Українка, продовжуючи у своїй творчості традиції європейського романтизму, насамперед Дж. Байрона і Г. Гейне.

2. Ідеал свободи письменниці втілювала, звертаючись до "світових образів" та, як казали її сучасники, до "екзотичної" тематики: вавилонський полон, Єгипет, античність, християнство, Рим, середньовіччя, Прометей, Кассандра, Месія, Юда, Дон Жуан... Чимало із цих персонажів стали об'єктом української літератури вперше. А що це була свідомо настановна письменниці, сумніватися

немає підстав. Одне слово, у контексті цих “світових образів”, історичних епох, культур і цивілізацій поняття свободи набувало філософського, узагальнено-символічного значення.

Зрозуміло, що найвиразнішим зразком для романтичного героя-страдника і, сказати б, живим утіленням мотиву свободи-через-страждання стає насамперед образ Прометея, поширений у романтизмі як своєрідний архетип європейської культури і свідомості [див.: 1].

Леся Українка, котра ідентифікувала свою творчість із неоромантизмом, також неодноразово звертається до постаті Прометея, хоча він у її творах безпосередньо не виступає як літературний персонаж чи дійова особа. Проте це не завадило окремим дослідникам називати письменницю “дочкою Прометея”, і ця метафора міцно вкоренилася й у шкільних підручниках, і в нашій свідомості, бо й донині її або замовчують, або ж – що гірше – наводять як аргумент на користь “майже марксистськості” письменниці. Однак цей метафоричний вираз не такий уже й безпідставний, хоч до революційної боротьби й марксизму він, звісно, не має жодного стосунку.

Прометей неодноразово з’являється вже в поезії Лесі Українки. У віршах “Сон” (“Був сон мені колись: богиню ясну...”) [1891], “Товаришці на спомин” (1896), “Fiat nox!” (1896), “Ніобея” (1902), у драматичній сцені “Іфігенія в Тавриді” (1898) перед нами постає “класичний” Прометей – нескорений богоборець, що подарував людям вогонь. Водночас це “прикований Титан”, котрий “забавив освіти чоловіка” [3, 75], навчив його різних ремесел і наук. Створивши людей, він наділив їх також духовною сутністю, дав “душу і святий вогонь” [3, 169]. “Святий вогонь” та асоціація Титана зі “світовим органом”, що має своїм гуком перевернути “світовий стрій одвічний”, указують також на зв’язок образу Прометея зі сферою духовно-мистецької творчості.

Отже, з одного боку, Леся Українка апелює передовсім до есхілівської та пізньоантичної версії у тлумаченні символіки цього образу. Згідно з Есхілом, Прометей, подарувавши людям вогонь, наділив їх уміннями і знаннями різних ремесел – від астрономії й кораблебудування до гірничої й ковальської справи, тобто здатністю освоювати *technai* (із грецьк. “наука”, “уміння”, “мистецтва” = ремесло). У російському перекладі з Есхіла це звучить так: “Искусства у людей от Прометея все” (505–506). У цьому сенсі обдарування вогнем означає наділення здатністю до “культури” як умови людської самодостатності.

З другого ж боку, письменниця йде за європейською романтичною традицією, яка пов’язувала міфосемантику образу Прометея зі сферою художньо-мистецької творчості, проте витлумачує цю традицію по-своєму.

Для романтизму актуальною була символіка творчого генія, здатного силою свого духу та художньої фантазії сягнути божественної всемогутності. Перейнята “світовою скорботою” за долю всього людства романтична особистість не лише прагне “моральної свободи” (мотив богоборства), а й стикається з тим, що називають “муками творчості”, тобто суперечністю між всемогутністю в уяві, у художній фантазії і безсиллям перед реальною дійсністю. На думку Г. Гадамера, у цій суперечності криється підґрунтя трагедії культури: як і Прометей, котрий наділив людство здатністю до творчої самодостатності, не в змозі визволити сам себе й позбутися покарання за свій учинок, так і романтична особистість, ратуючи за творчу свободу, не в змозі подолати обмеження, зумовлені недосконалістю довколишнього світу та власною конечністю в ньому. У цьому сенсі міф про Прометея постає як міф про європейську культуру, у якому західна людина витлумачує саму себе в культурному самовизначенні. Це ніби міф “європейської долі”, що вказує в міфічній формі на трагедію культури [1, 243–244].

Леся Українка зберігає загальну міфосемантичну структуру образу Прометея, але вносить у його зображення істотні нюанси. Її цікавить Прометей не як олімпієць і богоборець, а насамперед як певний психотип, як особистість, наділена самосвідомістю (знанням) і здатністю на вчинок (пор.: “Життя й вогонь дав людям Прометей і з н а в, що муки ждуть його за теє” [5, 16]). Ось ці дві ознаки – знання і здатність до чину – стають тими орієнтирами, які визначають принцип і спосіб життєдіяльності її персонажів. Письменниця наче прирікає своїх героїв на страждання (аж до самопожертви), яке неминуче мусить привести їх до самосвідомості та самоволі (здатності на вольовий учинок). І цей шлях від сумнівів і страждань до вибору і вчинку зазвичай має трагічні наслідки. Для цих персонажів боротьба – це, кажучи словами самої Лесі Українки, “конечна умова життя”, а “трагедія... дає глибіню і зміст життю” [7, 185]. Отже, ідеться, по суті, про новий для української літератури тип героя – героя активно-діяльного, екстравертного, прометеївського за способом поведінки й мислення.

Крім того, герой Лесі Українки не протиставляє себе суспільному загалу чи божеству, що часто корелює з мотивом богоборства, як, скажімо, у Дж. Байрона чи Г. Гейне. Поняття свободи письменниця переносить із площини моральної у площину екзистенційну. Тому провідним для неї стає мотив не богоборства, а богорівності, тобто осягнення власної трансцендентної сутності, що корелює із самоусвідомленням і чином.

Згадаймо неофіта-раба із драматичної поеми “В катакомбах”:

<...> бо як почую я в своєму серці
святий вогонь і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злиденним,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду <...> [4, 262].

Інакше кажучи, на місці унікальної, усемогутньої романтичної особистості в Лесі Українки постає “реальна”, жива людина, яка прагне до самодостатності шляхом подолання власної внутрішньої роздвоєності і протистояння з навколишнім світом.

Прометея згадано також у ритмізованій прозовій мініатюрі “Завжди терновий вінець...” (1900). Цей твір цікавий тим, що в ньому авторка апелює, крім Прометея, до символіки християнського мученика – Месії, Ісуса Христа. У першій частині протиставлені “терновий вінець” і “царська корона”, “путь на Голгофу” і “хід тріумфальний”, які виразно вказують на суть цієї символіки. Проте далі письменниця наче пояснює: ні “терновий вінець”, ні “путь на Голгофу” – це не самоціль; вони, ці страждання, набувають сенсу лише тоді, коли внутрішньо вільна (“вільна душею”) людина “по волі” обирає цей вінець і розуміє суть свого вчинку; коли людина знає, на що й куди вона йде.

Отже, тут наголошено на тих же вимірах людської особистості – на самосвідомості, знанні (розумінні “вищої краси” й “вищої величності”) і здатності до вольового вчинку.

Далі, у другій частині мініатюри, ідеться вже безпосередньо про Прометея, до того ж наче в порівняльно-зіставному аспекті до першої частини. Тут Леся Українка апелює передусім до художньо-мистецької символіки, а саме до Прометеєвої скелі як “вічної твердині духа”, здатної перетворити в душі творчого генія маленьку іскру на “могутній вогонь”, і в цьому, очевидно, вона дотримується традиції європейських романтиків.

Цікаво, що у збірці “Відгуки” (1902) надруковано віршовий варіант лише першої частини, яка завершується мотивом марності зусиль “без одваги й без волі”, друга ж натомість залишилася неопублікованою. Чим це було зумовлено, напевне сказати важко. Можливо, тим, що на час підготовки збірки “Відгуки” до друку вже була написана драматична поема “Одержима”, яка теж увійшла до цієї книжки, і отже, розуміння і тлумачення авторкою постаті християнського Месії вже зазнало певних корективів. Скажімо, якщо раніше важливим було виявити спільне в постатях Ісуса Христа і Прометея, то тепер, очевидно, ішлося також про відмінності між ними.

До постаті Месії Леся Українка звертається в поезії “Грішниця” (1896), у віршах, написаних на порубіжжі 1900-х років, як-от “Жертва”, “Прокляття Рахілі”, “Я бачила, як ти хилився додолу...”, “То, може, станеться і друге диво...”, у драматичних творах на християнську тематику тощо. Безпосередньо як дійова особа він виступає лише у драматичній поемі “Одержима” (1901).

В осмисленні постаті Месії письменниця зазвичай не відступає від євангельського канону. Самопожертва ради спасіння людства, глибоке усвідомлення своєї високої місії, божественність, здатність, незважаючи на випробування спокусами, на вольовий учинок – ці чесноти окреслюють сутність Месії і його призначення. У цьому, слід думати, виявляється його спорідненість із Прометеєм, а також із персонажами письменниці, котрі перебувають у постійному пошуку, сказати б, своєї внутрішньої ідентичності. Колізія виникає тоді, коли мова заходить про учнів і послідовників Христа. В образі Сина Божого, як зізнається вона в листі до А. Кримського, її приваблювало “те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм друзям)” [8, 155].

Саме на цій колізії побудована драматична поема “Одержима”: Міріам не розуміє, за що вона має прощати тих, хто, по суті, зрадив Учителя, хто бачив у ньому Сина Божого, але не побачив у ньому Сина людського, який конав на хресті у страшних муках і стражданнях. “Сина людського” вони забули просто” [8, 155], – зазначає Леся Українка в тому ж листі до А. Кримського. Ставлення Міріам до цих “учеників” тут, очевидно, збігається з позицією самої авторки.

Не приваблював письменницю й т. зв. паулінізм (від апостола Павла), який проголошував, що всяка влада від Бога, тому кожен мусить коритися їй не лише через страх бути покараним, а й ради сумління, сподіваючись на винагороду блаженним існуванням на тому світі за земні страждання й терпіння.

На цьому тлі у сприйнятті Лесі Українки увиразнювалася постать Учителя, Пророка, невинного мученика. Властиві Месії людські чесноти, як-от “почуття всепрощаючої симпатії”, безвинність, смиренність, любов до ближнього, виявляють у ньому інтравертний тип особистості, для котрої вагомим є слово, думка, молитва, тобто внутрішня самодостатність. Саме цього не збагнув і за це критикує свого Учителя Юда (“На полі крові”). Його діалог із Прочанином – це наче розповідь про сприйняття ним Месії від цілковитого захоплення до повного (аж до вчинку зради) розчарування: “А він не вмів нічого довершити. / Все в нього розпливалося в словах” [5, 149]. Очевидно, ішлося не лише про антагонізм двох релігійно-політичних світоглядів, прихильниками яких виступають Месія і Юда [докл. див.: 2, 168–178], а й про різні психоповедінкові типи особистостей. Тому для Юди Христове вчення про спасіння душі залишається незрозумілим, так само і спокутувальна жертва Учителя, яка символізує шлях до духовного очищення людства.

Отже, і Прометей, і християнський Месія постають у художньо-символічній картині світу Лесі Українки насамперед як психотипологічні зразки людського

мислення й поведінки. Вони, ці образи-символи, як міфопоетичне уособлення античної і християнської цивілізацій репрезентують різні вектори людської культури і свідомості. У цьому сенсі сюжети, події, образи й мотиви, що бентежили творчу уяву письменниці, сприймаються як своєрідний пошук моделей художнього осягнення свободи-через-страждання, її осмислення й випробування крізь призму морально-психологічного, соціокультурного й екзистенційного досвіду людства. Самовираження через страждання постає як критерій творчої всемогутності й духовної сутності людини, що корелює в Лесі Українки з ідеалом самоцінної, “суверенної” особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гадамер Г.-Г. Прометей и трагедия культуры // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / пер. с нем. – Москва: Искусство, 1991. – С. 242–255.
2. Скупейко Л. Феномен Юди в інтерпретації Лесі Українки // Скупейко Л. Апологія особистості (статті про Лесю Українку). – Київ: Фенікс, 2015. – С. 168–178.
3. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1975. – Т. 1. – 447 с.
4. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1976. – Т. 3. – 396 с.
5. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1976. – Т. 4. – 348 с.
6. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1976. – Т. 5. – 332 с.
7. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1977. – Т. 8. – 316 с.
8. Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 1979. – Т. 12. – 696 с.

Отримано 31 жовтня 2017 р.

м. Київ

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і Час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, культурного життя. Виходячи із принципів об’єктивності і плюралізму, редакція не вважає за обов’язкове поділяти всі погляди й положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінні вимоги до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, – достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; примітки розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати на електронному носії як текстовий файл без переносів у словах у редакторі Microsoft Word (шрифт Times New Roman, 14-й кегль, міжрядковий інтервал 1,5); можна надсилати електронною поштою: slovoichas@ukr.net.

Список використаної літератури в алфавітному порядку подається в кінці статті із зазначенням видавництва, року видання й загальної кількості сторінок; посилення розміщуються в тексті у квадратних дужках: [номер видання у списку, стор.].

До статті обов’язково додається анотація із ключовими словами (600-800 знаків), ім’я і прізвище автора українською, російською та англійською мовами, а також шифр УДК.